

Rewolucja kulturowa doby Oświecenia

Autor tekstu: **Adam Pawłowski**

Wiek oświecenia, już poprzez samą nomenklaturę ma szansę ukazać wzajemne powiązania pomiędzy kulturą Europy i świata, a hasłami filozofów i teoretyków polityczno-społecznych omawianego „sićcle de la raison”. Na początku warto rozważyć, co takiego rozumiemy poprzez samo pojęcie oświecenia? Immanuel Kant w swym artykule z 1784 roku postawił pytanie „Was ist Aufklärung?”, zaś nota jaką zamieścił w odpowiedzi ukazuje, iż według najważniejszego filozofa wieku obok Hume’a; oświecenie jest to moment dorostnięcia człowieka do podejmowania własnych decyzji i stanowienia o sobie bez ingerencji instytucji rządowych i religijnych.^[1]

W XVIII stuleciu Europejczyk przechodzi szereg zmian, które w dużej mierze oscylują wokół spraw światopoglądowych. W tym stuleciu wzajemne przenikanie się osiągnięć kulturowych, oraz wymiana informacji na poziomie ponad narodowym, odbywa się znacznie szybciej i na znacznie większą skalę niż do tej pory. Nadal jeszcze, co oczywiste, dotyczy to grup i społeczności o zabarwieniu czysto elitarnym, a więc dalej relatywnie wąskim odbiorcy. Naturalnie ta przemiana zachodzi powoli, składają się na nią odkrycia i dokonania wieków minionych, ale skala osiągnięć na tym polu wykracza poza dotychczasowo przyjęte ramy. Dzięki upowszechnieniu i udoskonaleniu druku, liczba książek omawiających zagadnienia, stale wzrasta. Zgodnie z poglądem historyka francuskiego Francois Fureta: literatura religijna wraz z postępem wieku ulega stopniowej deklasacji na rzecz literatury historycznej i polityczno-ekonomicznej^[2]. W tym okresie również pojawiają się takie gazety jak słynny Spectator z lat 1711-1712, oraz „Currier de l'Europe” wydawany zresztą w Londynie od roku 1776, czy publikowane do dziś brytyjskie „The Times” (1785), lub duńskie „Berlingske Tidende” (1749). Sama wiedza, nawet jeżeli płytka i ogólnikowa staje się przymiotem mody kół arystokratycznych.

Oblicze przemysłu stopniowo ulega przekształceniu, władcy i oświeceniowi autorzy zaczynają dostrzegać jego znaczenie dla bogactwa państwa; „Przemysł odnosi się do kultury rolnej, do manufaktur i do rzemiosł; zapładnia wszystko, rozsiewa wszędzie dostatek i życie; jak narody niszczycielskie są złem trwalszym niż one, tak narody przemysłowe są dobrem nie ginącym nawet z nimi.”^[3]

Przewrót Newtonowski pozwala uzmysłwić sobie ludziom, że choć skomplikowany, świat pozostaje zaprojektowanym układem, który jesteście zdolni rozłożyć na części, a każdą z nich opisać oraz wyjaśnić działanie całej konstrukcji. Modernizujące się społeczeństwo europejskie staje się otwarte na takie koncepcje społeczne jak: utylitaryzm — pogląd upatrujący się pomyślności narodu w szczęściu jednostki, którego prekursorem był Francis Hutcheson (System of Moral Philosophy^[4], 1755), a rozwinął Jeremy Bentham. Jest to także humanitaryzm rozumiany nie tylko poprzez zasady równościowe, ale także poprawny rozwój ludzki w postaci zapewnienia powszechnej możliwości zdobywania wiedzy, są to również nowe reguły pedagogiki; częściowo wyłożone w dziele Rousseau „Emil czyli o wychowaniu” (1762), relatywizm, czy sensualizm, reprezentowany chociażby przez filozofa angielskiego Johna Locke’a, a ukazany w dziele „Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego”^[5], ale również i wolnomyślicielstwo, będące z kolei zaczynem szybkiego rozkwitu łóż masońskich.^[6]

Te nowopowstałe hasła społeczne bez wątpienia są swoistym signum temporis oraz nadają ogólny kształt omawianemu w tej pracy stuleciu. Mimo wzajemnego wykluczania się racjonalizmu i empiryzmu w teorii poznania, te dwa nurty zostają złożone w jedną uniwersalną syntezę, która staje się podstawą zreformowanej nauki. Nauki, która zdaje się już w niczym nie przypominać tej skostniałej, scholastycznej metodologii średniowiecza; która w kościelnej enklawie pozostaje w czasie głębokich przemian niemal niewzruszoną. Staje się to argumentem w ręku wszystkich antykościelnych środowisk, jak chociażby „dworu z Ferney” i jego patriarchy.

Do tej pory surowo karany ateizm, chociaż nie zostaje zaakceptowany nawet w uczonym towarzystwie^[7], to przestaje być powodem śmierci jego zwolenników. Jednocześnie wraz z rozwojem krytyki kościoła, który kojarzony jest z uosobieniem wszelkich „dawnych czasów”^[8], piewą fanatyzmu religijnego, przesądów, zabobonów, ciemnoty, obecnego porządku i złej struktury społecznej; formułuje się idea powrotu do natury. Natury rozumianej jako pozbawiona wad cywilizacji, doskonała postać koegzystencji ludzkiej. Prowadziło to do całkowitego odrzucenia religii, postulowanego przez Pierra Bayle’a, czy takich materialistów jak La Mettrie, Holbach, czy Helvetius, zwanych „sektą filozofów”.

W kontraście do ateizmu, pojawił się deizm, rozwijany jako koncepcja łącząca wielu ludzi nauki. Dotychczasowy „nauczyciel Europy”, Leibniz, ustępuje Wolterowi i jego zagorzałemu przeciwnikowi — Rousseau. Niewątpliwym wpływem na cywilizację europejską miały dokonania takich ludzi nauki jak: biolog i lekarz Boerhaave, wybitni matematycy: Boskovic — prekursor teorii względności, bracia Bernoulli ze Szwajcarii, ale i Euler, zwany Wolterem matematyki, Maupertuis i Lavoisier znakomici fizycy, Haller — twórca fizjologii, Edward Gibbon szwajcarski historyk i twórca dzieła „Zmierzch i upadek cesarstwa rzymskiego” (1788), a także Buffon znakomity teoretyk zmienności gatunków, czy systematyzator klasyfikacji istot żywych (1733), Carl von Linne.

Warto odnieść się także do wynalazków końca stulecia takich jak: chronometr (1759) zbudowany przez wprawnoego zegarmistrza Johna Harrisona, piorunochron (1752) Benjamina Franklina, który jednak aż do końca wieku wzbudzał kontrowersje, czy równie ważna, jeżeli nie bardziej istotna, konstrukcja braci Montgolfier (1783), a także dzieło „Badania nad przyczynami i skutkami ospy krowiej” i jego następstwa pióra Edwarda Jennera z 1798 roku. Słynne w całej Europie automaty mechanika francuskiego Jacques Vaucansona, czy takie innowacje przemysłowe jak skonstruowana w 1732 maszyna parowa Thomasa Newcomena oraz jej udoskonalona wersja z 1769 roku produkcji James'a Waytta, czy w rok później „flying shuttle” Johna Kay'a i warsztat tkacki bohatera prekapitalistycznego Anglii, Richarda Arkwrighta. Wszystkie te wynalazki znalazły bezpośrednie przełożenie na strefę gospodarczą wielu uprzemysłowionych krajów.

PRZEMIANY W WYBRANYCH PAŃSTWACH EUROPY:

Idee oświecenia różniły się treścią i sposobem oddziaływania na wykształconych wśród poszczególnych krajów Europy.

PORTUGALIA

Zaczynając od Portugalii, które to państwo do połowy wieku było uważane za ostoję zacofania, w którym na przeszło 3,2 mln mieszkańców przypadało blisko 230 tyś. zakonników płci obojga; zmiennym stał się fakt dokonanej na terenie państwa sekularyzacji majątków Towarzystwa Jezusowego w roku 1759. Co jak wiadomo stało się bezpośrednią przyczyną zupełnego rozwiązania tego zakonu anno domini 1773, przeprowadzonego przez papieża Klemensa XIV. Także sprawa zrównania w prawach Ameringów z obszaru Brazylii z ludnością pochodzenia portugalskiego, jest związana z duchem epoki. [9]

HISZPANIA

Kolejnym państwem pozostającym pod silnym wpływem religii jest królestwo arcykatolickie. Hiszpania zamknięta od ubiegłego wieku na wpływy kulturowe spoza państwa, upadająca gospodarczo, wydała już niewielu wartościowych twórców, przypieczętowując swój zastój dekadencją kulturalną; a jednocześnie państwem w którym wszelkie przejawy chęci wyjścia z marazmu, kończyły się na przesłuchaniach inkwizycji. Poprawa nastąpiła stopniowo w czasie trwania 2 poł. XVIII w., dokładniej

na pierwsze trzy dekady, kiedy to tak zwani „ilustrados” mieli realny wpływ na przejawiającego skłonności postępowe Karola III Hiszpańskiego z dynastii Burbonów^[10], przez co doszło do dość owocnego ożywienia życia umysłowego kraju.

FRANCJA

Francja tego okresu stała się wręcz mekką filozofów i twórców ideowych. Jako potęga zarówno kulturalna jak i polityczna, w dobie oświecenia odgrywała ona rolę, którą spełniały Włochy w czasie renesansu. Już od ponad wieku oddziaływała na pozostałe rejony Europy, a od początku panowania Le Roi Soleil, wyznaczała drogi którymi podążała reszta krajów w dziedzinach sztuki, architektury, ustroju, nauki, religii, filozofii. W zakresie polityki niemający sobie równych Charles'a Louis'a de Secondat baron de Montesquieu, zwany Monteskiuszem. Do jego najwybitniejszych dzieł bez wątpienia zaliczamy wydane w roku 1748 „O duchu praw”, w którym zamieścił swój prominentny trójpodział władz. Miało ono tak ogromny wpływ na kształt późniejszych form ustrojowych dla republik, że na łamach tak krótkiej pracy nie sposób się do tego ustosunkować. Monteskiusz wyszedł w swoim dziele z założeń prawa naturalnego, częściowo sformułowanego przez J. Jakuba Rousseau, który mimo iż pochodził z Genewy, czuł się kosmopolitą, a przy tym bardziej Francuzem niż Szwajcarem. Jako twórca „Umowy społecznej” ogłosił, iż „Wola wszystkich jest nakazem najwyższym, zasadą najwyższą i tę zasadę jako powszechną i uosobioną nazywam suwerenem. [...] A cóż to jest prawo? Jest to publiczne i uroczyste wyrażenie woli powszechnej w sprawie dotyczącej ogółu.”^[11]

Ogromną rolę odegrało w procesie zmian zachodzących w XVIII wieku 35 tomów Wielkiej Encyklopedii Francuskiej^[12], wydanej pod redakcją Denisa Diderota. Jej dość udanym odpowiednikiem angielskim została wydana w latach 1768-1771 przez Akademię Nauk w Edynburgu „Encyklopedia Britannica”. Sami encyklopedyści: Jean le Rond d'Alembert, Étienne de Condillac, Louis Jean Daubenton, Claude Helvétius, Paul d'Holbach, Chevalier de Jaucourt, Monteskiusz, J.J. Rousseau, François Quesnay, który odpowiada za powstanie doktryny ekonomicznej jaką jest fizjokratyzm^[13], i Turgot; brali czynny udział w kształtowaniu wieku.

Wolter, trzeci wielki po Erazmie z Rotterdamu i Leibnizu nauczyciel Europy, którego „Traktat o tolerancji” jest esencją działań przeciw fanatyzmowi religijnemu. Stwierdził on jasno, iż „W żadnym razie prawo ludzkie nie może się opierać na czymś innym niż na prawie natury”^[14], a jako naczelny krytyk kościoła (był deistą) prowadził osobistą wojnę z wszelkimi przesadami i ciemnotą.

Wszyscy powyżej wymienieni „adepti oświecenia” kształtowali w mniejszym bądź większym stopniu obraz wieku rozumu we Francji, a co za tym idzie — w całej Europie. Wszystko to stanowiło zaczyn zmian, które z pełnią siły wybuchły w Rewolucji Francuskiej 1789 roku.

ANGLIA / ZJEDNOCZONE KRÓLESTWO (od 1707)

Główny przeciwnik Francji na arenie kultury, jakim była Wielka Brytania tego okresu, przygotowywała swoją pozycję już znacznie wcześniej. Poczynając właściwie od Johna Locke'a i jego „Listów o tolerancji”, który jako teoretyk demokracji, był przy tym również jednym z twórców empiryzmu^[15]. Także Bolingbroke, który wpływał na samego Woltera, w czasie jego pobytu w Anglii. Nie można zapomnieć również i o słynnych Szkotach tamtego okresu, jak: znakomity teoretyk ekonomii Adam Smith, twórca dzieła „Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów”, tak ważnego dla dziejów gospodarki Anglii i Stanów Zjednoczonych jeszcze w XVIII wieku, będące niewątpliwie jedną z przyczyn potrzebnych do zaistnienia rewolucji przemysłowej w wieku następnym. Piętnuje w swym dziele zarówno Kolberta, jak i cały merkantylizm, głosząc jednocześnie potrzebę wprowadzenia liberalizmu gospodarczego jako najbardziej efektywnego systemu ekonomicznego, kierowanego „niewidzialną ręką rynku”^[16]; co jest zasadniczą przemianą w kierunku ugruntowania się założeń prokapitalistycznych w kolejnych latach.

Świetny pisarz i historyk David Hume, pochodzący z Irlandii, gorący przeciwnik zmian, zwłaszcza Rewolucji Francuskiej (w której zwycięstwo jednak głęboko wierzył), Edmund Burke, Jonathan Swift i George Berkley.

Poza tym idee, które narodziły się w Wielkiej Brytanii, mają zasadnicze znaczenie dla Stanów Zjednoczonych, będących żywym przykładem wprawiania w działanie systemu wypracowanego w „starym świecie”, gdzie wypracowane doświadczalnie (empirycznie) zasady republiki i państwa bezstanowego miały swą teoretyczną podstawę. Właśnie dzięki niej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej mógł się przyjąć system Adama Smitha, a w połączeniu z niektórymi zasadami fizjokratyzmu Quesnaya wytworzyć gospodarkę liberalną, także dzięki temu mogła powstać Deklaracja Niepodległości zawierająca w swych pierwszych artykułach zasadę egalitaryzmu ludzkiego. Twórczość Thomasa Paine'a poprzez pamflet „Common Sense”, ale również wypracowane

i upublicznione pod koniec wieku (1791) „The Right of Man”, tak istotne w czasach mu i nam współczesnych; czy słynny pamflet „The Age of the Reason” (1794-1807), wynikający z etyki utylitarystów^[17].

KRÓLESTWO PRUS (od 1701)

Prusy jako powszechnie zmilitaryzowane państwo, a jak mawiają złośliwi, państwo w służbie armii; nie miało szansy uczestniczyć twórczo w rozwoju ideałów oświeceniowych, co najwyżej biernie poprzez przyjmowanie rozwiniętych koncepcji, poza oczywiście absolutyzmem oświeconym^[18], który rozwinął się samoczynnie w formie typowej dla państw, które sygnowały traktat Loewenwolda. Doniosłe są zmiany zaprowadzone przez filozofa z Sanssouci, w zakresie sądownictwa, takie jak zniesienie tortur podczas śledztwa w 1740^[19]; czy wprowadzenie przymusu szkolnego w roku 1763. Jednakże zmiany w organizacji społecznej poza mało znaczącą kodyfikacją prawa sądowego nie zaszły, a przywileje junkrów zostały w większości nie tylko utrzymane, ale i poszerzone kosztem mas chłopskich, pomimo tego, że sam król „filozof na tronie” był zdecydowanie zainteresowany ideami oświecenia i jako pierwszy monarcha publicznie obnosił się ze swoim brakiem przywiązania do spraw religijnych.^[20]

ŚWIĘTE CESARSTWO RZYMSKIE NARODU NIEMIECKIEGO

W Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego następowała pewnego rodzaju dualizacja postaw wobec idei oświecenia i ich wprowadzania. Dwór cesarski i elita rządząca poddawała się wpływowi francuskim, zaś średnia warstwa, ziemianie, i mieszczaństwo z ziem składowych cesarstwa podlegała własnej kulturze wytwarzając przy tym idee związane z koncepcją odrębności państwowo-prawnej^[21]. Postępujące rozwarstwienie wpłynęło na ukształtowanie się w cesarstwie tzw. „oświecenia katolickiego”, którego bezsprzecznie najwybitniejszym współtwórcą był Józef Sonnenfels. To również on był odpowiedzialny za zniesienie tortur w państwach składowych rozległej monarchii Habsburgów. Wystarczy wspomnieć chociażby jego działalność społeczną na rzecz oświecenia, realizowaną poprzez emisję czasopisma „Der Mann ohne Vorurtheil”. Nieco odmienną koncepcję przyjął system zmian wprowadzony przez Józefa II Habsburga. Jego reformy miały na celu wzmocnienie państwa na wzór pruski, poza tym w jakiś sposób musiały usprawiedliwiać ów oświecony absolutyzm. Zamiast sekularyzować dobra w państwie o wielkiej przeszłości i tradycji katolickiej, wypełnionego niezliczoną ilością kościołów; cesarz postanowił użyć kościoła do własnych celów, poprzez zastosowanie tzw. jezuityzmu, oraz na swój sposób go sobie podporządkować bez rezygnacji z powiązań z Watykanem^[22], kilka słów należy się również zniesieniu poddaństwa chłopów na terenie Czech i częściowym reformom szkolnictwa.

CARSTWO ROSYJSKIE / CESARSTWO ROSYJSKIE (od 1721)

Inaczej miała się sprawa z Imperium Rosyjskim, gdzie dotychczas szczelnie zamknięta wewnątrzpaństwowa strefa kulturowa ulega przełamaniu; w wyniku czego dochodzi do nadmiernie przyspieszonego importu nie tylko idei oświecenia z reszty Europy, ale także kultury i obyczajów za czasów Piotra I Wielkiego. Tutaj reformy odbyły się na wielu płaszczyznach, jednak obrona postulatu o absolutyzmie oświeconym dokonała się jako efekt wtórny. Z założenia bowiem car Piotr I próbował zmodernizować cały kraj w zdecydowanie zbyt krótkim okresie. Wprowadzone zmiany były bez wątpienia brzemiennie w skutki, jednak i tutaj nie dokonał się bezpośredni postęp w sprawie ustrojowo-społecznej. Samodzierżawie nie tylko zostało zachowane, ale usankcjonowane wszystkimi możliwymi środkami. Natomiast już przy 14 czynach Piotra I można się na chwilę zastanowić jak dalece powiązany był ich model z ideami oświecenia. Cały schemat obowiązywał również i w drugą stronę. Na Europę silnie oddziaływał wizerunek monarchy — reformatora. Szeroko rozprawiano o akcji cywilizacyjnej odbywającej się w Rosji, chwalono projekt obowiązku szkolnego dla dzieci szlacheckich^[23]. Najlepszym podsumowaniem jest memoriał dyplomaty francuskiego Bonnaca skierowany do Ludwika XIV: "Zanim powziął on zamiar podróży, Moskale byli najbardziej nieokrzesanym i ciemnym narodem w Europie: nie posiadali najmniejszych wiadomości z zakresu sztuk i nauk, wojnę prowadzili bez metody i łączyli handel z łupem, którzy bogacili się ich kosztem."^[24] Krytyka samodzierżawia w odpowiedzi na idee oświecenia ulegała zaostreniu, dając swój wyraz w dziele „Dyskusja o zepsuciu obyczajów w Rosji” z lat 1786-1789, czy poprzez działalność Aleksandra Nikołajewicza Radiszczewa, który swoją śmiercią udowodnił oddanie sprawie. Całość znalazła wyraz w słynnym powstaniu „Dekabrystów”. Sama Katarzyna II była natomiast świetnym strategiem i opierała się na szlachcie rosyjskiej dla której wydała szereg nowych praw^[25], powiększając jednocześnie ucisk poddanych stanu chłopskiego. Jednakże w opinii oświeceniowców pozostawała „Semiramidą Północy.”

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

W Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie spotykamy się raczej z na tyle silnymi wyłamami w ustalonych konwenansach epoki, jeżeli chodzi o doktryny polityczne czy idee oświeceniowe własnej wytwórczości. Najczęściej były to projekty zaczerpnięte wprost z rozwiązań Wielkiej Brytanii, czy Francji, skompilowane z wpływami elementów rodzimych. Typowo polskim przejawem realizacji założeń powszechno-oświatowych Rousseau, Johna Locke'a i Pestalozzi'ego była Komisja Edukacji Narodowej, w sumie jedna z lepiej spełniających swoje zadania organizacji pedagogicznych w XVIII wieku. Poza nią z tak wypracowanych zasad wykracza jedna ustawa, będąca odpowiedzią na potrzebę zmian, inspirację hasłami rewolucji we Francji, a także będąca rodzajem europejskiego odpowiednika na ustawę zasadniczą Stanów Zjednoczonych z 1787 roku, jakim jest Konstytucja 3 Maja.

Najlepszym przykładem wzajemnego oddziaływania tworzonych koncepcji w zgodzie z naturą XVIII wieku, z cywilizacją krajów Europy, są projekty konstytucji J.J. Rousseau dla korsykańskiej republiki^[26], czy „Uwagi o rządzie polskim” tegoż samego autora napisanych na prośbę konfederatów barskich. Z wyżej wymienionych powodów jasno wynika, iż nie do zaprzeczenia staje się fakt jakim jest wpływ rozwijanych systemów, odkryć i wynalazków, a także całej ideologii rozumu jaką niesie za sobą oświecenie na strukturę cywilizacji szeroko pojętej kultury europejskiej. Każda nowa myśl dzięki wzrostowi publikacji i ich czytelnictwa, trafiała do ludzi, nadal na niewielką skalę, ale było to jak się okazuje wystarczające, aby nie tylko poruszyć, ale i zburzyć całą tak misternie opracowywaną do tej pory maszynę „ancien regime”. Co równie oczywiste, nie każda idea znajdowała swoje trwałe odzwierciedlenie w rzeczywistości, ciężko jest bowiem stwierdzić, że poglądy „wiecznie trwałego pokoju światowego” głoszone przez księdza de Saint-Pierre'a odniosły swój bezsprzeczny sukces w wieku wojen ogólnoeuropejskich, prowadzonych na ogromną skalę^[27].

Przykłady można oczywiście mnożyć, jak chociażby głoszenie równości naturalnej przez myśliciela francuskiego doby oświecenia, Ludwika de Jaucourt ^[28], przy jednoczesnym natężeniu eksploatacji czarnych niewolników i rozkwicie handlu trójkątnego. Raz wprowadzona maszyna zmian nie mogła zostać zatrzymana, a wykrzyczane już hasła „liberte, egalite, fraternite”, nie dały się zagłuszyć mocarstwowym stanowiskom profeudalnym. Żadna cenzura ani represje nie były w stanie wyzuczyć z ludzkości wcześniej ogłoszonych i przyznanych im praw. Wraz z każdą nową myślą powstała w ramach oświecenia, stawało się jasne, że nie obejdzie się ona bez kontrakcji. Idee oświecenia oddziaływały bowiem na kształt cywilizacji europejskiej nie tylko w XVIII wieku, ale oddziałują w niej po dziś dzień.

Bibliografia:

- "Historia Powszechna Wiek XVIII", wydanie piąte, Emanuel Rostworowski, Warszawa 1995
 - „Historia Polski 1764 — 1864”, Józef Andrzej Gierowski, Warszawa 1985
 - „Wiek XVI — XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów”, opracowanie Melania Sobańska- Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997
 - „Wielka Encyklopedia Francuska” lista haseł: Przemysł — Ludwik De Jaucourt, Równość — Ludwik De Jaucourt
 - „Tablice historyczne”, Praca zbiorowa, Warszawa 2008
 - „Czasy Ludzie Wydarzenia, część 1 do roku 1795” Janusz Adamski, Lech Chmiel, Andrzej Syta, Warszawa 1983,
 - Atlas historyczny, kronika dziejów, „1000 Jahre”, wydanie polskie Studio wydawnicze Katarzyna Maćkowiak, Olsztyn
 - Słowniki/Encyklopedie, „Encyklopedia szkolna. Historia”, wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, wydanie pierwsze, Tisk 1993
 - Słowniki/Encyklopedie, „Collins World Encyclopedia”, wydanie polskie Wydawnictwo RTW, 2007
 - „Człowiek Oświecenia”, pod redakcją M. Vovelle'a, Warszawa 2001
 - „Washington”, T.J. Flexner, Warszawa 1990
 - „Wypisy z literatury oświecenia”, Wrocław 1998
- ~ ~

[1] "Historia Powszechna Wiek XVIII" wydanie piąte, Emanuel Rostworowski, Warszawa 1995, strona 115

[2] Tamże, str. 129, F. Furet

[3] "Encyklopedia albo słownik rozumowany[...]", hasło: Przemysł, Ludwik de Jaucourt

[4] Wywarło ono wielki wpływ na ekonomistę Adama Smitha.

[5] Za przekładem B. Gawęckiego, tom I-II, Warszawa 1995

[6] Do wolnomularzy należeli chociażby: cesarz Franciszek I, król Prus Fryderyk II oraz król Polski Stanisław II August Poniatowski — "Historia Powszechna Wiek XVIII" wydanie piąte, Emanuel Rostworowski, Warszawa 1995, str. 129

[7] „Systeme de la Nature” — 1770. Dzieło autorstwa Holbacha, które ujmowało świat w sposób deterministyczny, a przy tym zupełnie materialistyczny, pozbawiony pierwiastka duchowego, zostało przez agnostyka jakim zdawał się być Fryderyk II określone jako nielogiczne, a Wolter pokusił się tylko o stwierdzenie mało interesujące, zaś Goethe określił je jako „zwyczajne, szare i śmiertelne”.

[8] Przykład: zniesienie nakazu prześladowania dzieł takich uczonych jak: Galileo Galilei, czy Mikołaj Kopernik (De revolutionibus orbium coelestium) dopiero za pontyfikatu Benedykta XIV nazywanego zresztą przez Monteskiusza „papieżem uczonych”.

[9] Dokonania markiza Pombala, które przyczyniły się do zamachu szlachty na życie króla Portugalii Józefa I.

[10] Chociaż, pierwsze symptomy progresu gospodarczo-kulturowego w kraju obserwować było można podczas pierwszych lat panowania Filipa V D'Anjou Burbona Hiszpańskiego. Źródło: „Historia Powszechna XVIII wieku”, Emmanuel Rostworowski, Warszawa 1995

[11] „Zasady umowy społecznej”, Jan Jakub Rousseau, za przekładem B. Strumińskiego, cytat: B. Baczek, Warszawa 1961.

[12] „Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł”.

[13] „Maksymy ogólne rządu gospodarczego w królestwie rolniczym”, F. Quesnay, M. Stolarczyk, „Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej do 1789 roku” Rzeszów 1984.

[14] „Traktat o tolerancji napisany z powodu śmierci Jana Calasa”, Francuis Marie Arouet de Voltaire, za przekładem Z. Ryłko i A. Sowińskiego, Warszawa 1988.

[15] „Żadna wiedza człowieka nie może wyjść poza jego doświadczenie” — John Locke

[16] „Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów”, A. Smith, za przekładem S. Żurawickiego, Warszawa 1954

[17] Nowe spojrzenie na poglądy dotyczące władzy: „Społeczeństwo jest dobrem, rząd zaś w najlepszym razie jedynie złem koniecznym” — Thomas Paine, „The age of the Reason”

[18] „Legalny despotyzm” — pierwsze sformułowanie — fizjokrata Mercier de la Riviere, 1767.

[19] Jednakże wprowadzony został dopiero w roku 1754, jako kary w wojsku jednak pozostały.

[20] „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej”, z.41 „Europa w wieku oświecenia (1715-1789)”, pod redakcją J. Feldmana. "Uwagi na marginesie z 1740 r." i „Testament polityczny z 1752 r.” Fryderyk II.

[21] 1789-1790 „Przewrót Brabancki”.

[22] Tzw. „Józefinizm”

[23] Dekret o obowiązku nauczania dzieci szlacheckich i urzędników państwowych z 28 lutego 1714r.

[24] Mémoire de Marinier 1664-1690. Lettres instruction et mémoires de Colbert. Cyt. za: Europa w okresie Ludwika XIV, przedstawił J. Feldman

[25] Przywilej cesarzowej Katarzyny II dla szlachty rosyjskiej z 21 kwietnia 1785 r.

[26] Szkic powstaje w 1765 roku.

[27] Wojna o sukcesję hiszpańską — 750 000 ofiar w ludności wojskowej, Północna — 330 000 ofiar w ludności wojskowej, O sukcesję austriacką — 450 000 ofiar w ludności wojskowej, 7- letnia — 550 000 ofiar w ludności wojskowej. Tabela „Historia Powszechna Wiek XVIII”, wydanie piąte, Emanuel Rostworowski, Warszawa 1995 Tabela 1, oraz "Tablice historyczne", Praca zbiorowa, Warszawa 2008

[28] „Równość naturalna to taka, która panuje między wszystkimi ludźmi li tylko dzięki ich naturalnej konstytucji. Równość taka jest zasadą i fundamentem wolności.[...]wszyscy ludzie są wolni z natury i że rozum mógł uczynić ich współzależnymi jedynie dla ich szczęścia.” — „Encyklopedia czyli słownik rozumowany sztuk, nauk i rzemiosł”, za przekładem J. Rogozińskiego i J. Guranowskiego, Warszawa 1957

Adam Pawłowski

Student historii UW i pracownik Muzeum Wojska

Polskiego. Religiosceptyk, z zamiłowaniem do fizyki teoretycznej i geopolityki, amator psychologii ewolucyjnej i kofeiny.

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 26-02-2014)

[Oryginał.](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,9583) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,9583>)

Contents Copyright © 2000-2012 Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2012 Michał Przech

Właścicielem portalu Racjonalista.pl jest Fundacja Wolnej Myśli.

Autorem portalu jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tego portalu i jakiegokolwiek jego części.

Wszystkie elementy tego portalu, wliczając w to strukturę katalogów, skrypty oraz inne programy komputerowe są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tego portalu oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tego portalu i nie korzystać z jego zasobów.

Informacje zawarte na tym portalu przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów portalu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na portalu. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki prezentuje.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych portalu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl